

کاروانسراهای ایران زمین

تألیف: بلال شانواز - راضیہ خاقانی

پازینہ یادآور پاکى هاست

نشر پازینه

میدان انقلاب، اول خیابان کارگر جنوبی، بن بست گشتاسب، شماره ۴ طبقه همکف

تلفکس: ۶۶۹۶۱۵۲۲ و ۶۶۹۷۵۲۴۶-۷ تلفن همراه: ۰۹۱۲-۱۰۵۴۰۹۸

www.pazine.ir Info@pazine.ir

چاپ اول: ۱۳۹۴

تمامی حقوق این اثر محفوظ است

نام کتاب: کاروانسراهای ایران زمین

ناشر: پازینه

مؤلف: بلال شانواز- راضیه خاقانی

صفحه آرا: بلال شانواز

لیتوگرافی: نقش آفرین

چاپ و صحافی: جهان

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۸۰۰-۰۹۳-۱

سرشناسه شانواز، بلال - ۱۳۶۰ -

عنوان و نام پدیدآور: کاروانسراهای ایران زمین دوره صفویان/ تالیف بلال شانواز، راضیه خاقانی،

مشخصات نشر: تهران: پازینه، ۱۳۹۴

مشخصات ظاهری: سیزده، ۲۳۲ ص: ۱۴/۵، ۲۱/۵، ش.م.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۸۰۰-۰۹۳-۱

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه

موضوع: کاروانسراها -- ایران -- تاریخ

موضوع: راهها -- ایران -- تاریخ

موضوع: ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق

شناسه افزوده: خاقانی، راضیه، ۱۳۶۴ -

رده بندی کنگره: NA ۲۲۵/ش ۲۵۲ ۱۳۹۳

رده بندی دیویی: ۲۲۲/۵۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۳۸۶۰۸

در هر سرزمینی عناصر و جلوه‌های خاصی دیده می‌شود که معمولاً برای مردم سرزمینهای دیگر پر جاذبه است. در میهن اسلامی ایران بیش از چند صد هزار تپه تاریخی و بالغ بر هزاران ابنیه و امکنه تاریخی (مساجد، تکایا، آرامگاه‌ها، مقابر عارفان، چله‌خانه‌ها، مناره‌ها، آب‌انبارها حمام‌ها، بازارها، یخچالها و کاروانسراها و...) وجود دارد که از لحاظ تنوع و تعدد میتوان گفت ایران جزو چند کشور تاریخی دهگانه جهان به شمار می‌رود. بنابراین این گونه‌ها از لحاظ فرهنگی، اقتصادی و حتی گردشگری دارای اهمیت و قابل مطالعه می‌باشند.

بدون شک شناخت همه جانبه علمی، کاربردی و اجرایی امکنه و ابنیه تاریخی به منظور دسترسی درست گردشگران به این نقاط بدون آنکه به اصالت آنها آسیبی وارد شود، در واقع حفظ و احیاء و به تبع آن یکپارچگی منابع را به دنبال دارد. کاروانسراهای تاریخی که موضوع پژوهش این کتاب می‌باشد یکی از گونه‌های اصیل ایران‌زمین است که بر اساس اسناد موجود، سابقه آن به دوره هخامنشیان می‌رسد. هردوت مورخ یونانی از یکصد و ده بنای شبیه کاروانسرا (چاپارخانه) نام می‌برد که با فاصله حدود ۲۵۰۰ متر، بین پایتخت هخامنشی و سارد بنا گردیده بودند و کاروانیان این فاصله را سه ماهه طی می‌کردند. به هر تقدیر کاروانسراها مانند سایر بناهای تاریخی متأثر از فرهنگ، دین و سلیقه مردمان خویش است که در مسیر راههای کاروان‌رو همانند هتل‌ها و مسافرخانه‌های امروزی احداث می‌گردید.

دوره صفویه روزگار طلایی کاروانسراهای ایران محسوب می‌شود که برخی از مردم تعداد آنها را ۹۹۹ باب دانسته‌اند. این نقل و قول صرف نظر از صحت و سقم آن، بیشتر از باب اهمیت و توسعه این اماکن در این زمان بوده است. به طوری که در مسیر زارتنی بهران به مشهد، بنا به گزارش صنیع‌الدوله (نویسنده کتاب مطلع الشمس، ج ۳) در سه کاروانسرای تو در تو می‌اندشت (شاه‌رود-میامی) بیست هزار زوار می‌توانستند منزل کنند.

کتاب حاضر حاصل پژوهش محقق ارجمند آقای بلال شانواز و خانم راضیه خاقانی می-
باشد که با تلاش علمی و پشتکار ممتد، به خوبی توانسته‌اند کاروانسراهای ایران زمین را به
ویژه در دوره صفویه که اوج احداث کاروانسراها در این دوره بود، به صورت موجز و قابل
استفاده به پژوهشگران و علاقه‌مندان فرهنگ و تاریخ کشور ارائه کنند. با این امید که
مسئولین سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور جهت بهره‌برداری اصولی
و بهینه از این آثار تاریخی ارزنده با اشراف و جامعیتی بیشتر تلاش نمایند.

سید علی اصغر شریعت‌زاده

مدیر مسئول نشر پازینه

فهرست مطالب

عنوان	شماره
سخن ناشر	پنج
فهرست تصاویر	یازده
مقدمه	۱۵
فصل اول: پیشینه کاروانسرا از آغاز تا دوره صفویه	۱۷
۱-۱ تعریف کاروانسرا	۱۷
۲-۱ پیشینه کاروانسرا	۲۰
۳-۱ عوامل پیدایش کاروانسرا	۲۲
۴-۱ اهمیت کاروانسرا در تمدن ایرانی - اسلامی	۲۳
۵-۱ نمایی از عملکرد کاروانسراها	۲۵
۱-۵-۱ دوره پیش از اسلام	۲۵
۱-۵-۱-۱ هخامنشیان	۲۶
۲-۵-۱ اشکانیان	۲۶
۳-۵-۱ ساسانیان	۲۷
۲-۵-۱ دوره اسلامی	۲۷
۱-۲-۵-۱ قرون اولیه اسلامی	۲۸
۲-۲-۵-۱ غزنویان	۲۹
۳-۲-۵-۱ سلجوقیان	۳۰
۴-۲-۵-۱ ایلخانیان و تیموریان	۳۰

۳۱	۶-۱ جمع‌بندی بحث
۳۷	فصل دوم: توسعه کاروانسراها در دوره صفویان
۳۷	۱-۲ ظهور صفویان
۳۸	۲-۲ عوامل گسترش کاروانسرا در دوره صفویه
۳۹	۱-۲-۲ اقتدار و ثبات سیاسی
۴۱	۲-۲-۲ شکوفایی اقتصاد
۴۲	۳-۲-۲ تجارت و بازرگانی
۴۶	۴-۲-۲ شبکه منظم راهها
۵۲	۵-۲-۲ امنیت و انتظام
۵۶	۶-۲-۲ دین و مذهب
۶۰	۷-۲-۲ ترغیب و تشویق شاهان
۶۲	۳-۲ خلاصه فصل
۶۷	فصل سوم: کارکرد کاروانسرا در دوره صفویه
۶۷	۱-۳ بحث اجمالی
۶۹	۲-۳ بررسی کارکرد کاروانسرا
۶۹	۱-۲-۳ کارکرد تجاری
۶۹	۱-۱-۲-۳ کاروانسراهای درون شهری
۸۹	۲-۱-۲-۳ کاروانسراهای برون شهری
۹۲	۲-۲-۳ کارکرد امنیتی - نظامی
۹۸	۳-۲-۳ کارکرد خدماتی - رفاهی
۱۰۲	۴-۲-۳ کارکرد سیاسی - خبری
۱۰۷	۵-۲-۳ کارکرد اقتصادی
۱۱۰	۶-۲-۳ کارکرد اجتماعی
۱۱۸	۷-۲-۳ کارکرد غیر اخلاقی
۱۲۳	۸-۲-۳ کارکرد مذهبی
۱۲۸	۳-۳ نتیجه

۱۴۹	فصل چهارم: معماری کاروانسراها در دوره صفویه
۱۴۹	۱-۴ بحث اجمالی
۱۵۱	۲-۴ معماری
۱۶۵	۳-۴ تقسیم کاروانسرا بر اساس اقلیم و معماری
۱۶۵	۱-۳-۴ کاروانسراهای کوهستانی
۱۶۷	۲-۳-۴ کاروانسراهای کرانه شمالی خلیج فارس و دریای عمان
۱۶۸	۳-۳-۴ کاروانسراهای سواحل جنوبی دریای خزر
۱۶۹	۴-۳-۴ کاروانسراهای حیاطدار مرکزی
۱۶۹	۱-۴-۳-۴ کاروانسراهای مدور
۱۷۰	۲-۴-۳-۴ کاروانسراهای چند ضلعی حیاطدار
۱۷۰	۳-۴-۳-۴ کاروانسراهای دو ایوانی و چهار ایوانی
۱۷۱	۴-۴-۳-۴ کاروانسراهایی با پلان متفرقه
۱۷۳	۴-۴ نتیجه
۱۸۵	فصل پنجم: نقش شاهان، حاکمان و زنان صفوی در شبکه کاروانسرای
۱۸۵	۱-۵ بحث اجمالی
۱۸۸	۲-۵ شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ه.ق)
۱۹۱	۳-۵ شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق)
۱۹۳	۴-۵ شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق)
۲۰۲	۵-۵ شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق)
۲۰۳	۶-۵ شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق)
۲۰۶	۷-۵ شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ه.ق)
۲۰۷	۸-۵ شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق)
۲۰۸	۹-۵ حاکمان و والیان صفوی
۲۰۸	۱-۹-۵ لله بیگ
۲۰۹	۲-۹-۵ ساروتقی
۲۰۹	۳-۹-۵ مقصود عطار

۴-۹-۵	خواجه بزرگ آغا کارمال و میر صابر	۲۱۰
۵-۹-۵	میر اسمعیل	۲۱۰
۶-۹-۵	الله وردیخان	۲۱۰
۷-۹-۵	شیخ علی خان زنگنه	۲۱۱
۸-۹-۵	محمود بیگ	۲۱۱
۹-۹-۵	میرزا هدایت	۲۱۲
۱۰-۹-۵	خواجه محرم	۲۱۲
۱۱-۹-۵	میرزا کوچک و محمدعلی بیگ	۲۱۲
۱۲-۹-۵	خواجه نظر	۲۱۲
۱۳-۹-۵	خواجه کاظم	۲۱۳
۱۴-۹-۵	امامعلی خان	۲۱۳
۱۵-۹-۵	میرزای نظنزی	۲۱۳
۱۰-۵	زنان	۲۱۳
۱-۱۰-۵	مادر عوض بیگ	۲۱۴
۲-۱۰-۵	رباط بی بی	۲۱۵
۳-۱۰-۵	زنان دربار شاه طهماسب	۲۱۵
۴-۱۰-۵	مادر شاه صفی اول	۲۱۵
۵-۱۰-۵	مادر شاه عباس	۲۱۶
۶-۱۰-۵	زینب بیگم	۲۱۶
۷-۱۰-۵	دختر شاه عباس	۲۱۷
۸-۱۰-۵	مادر شاه سلطان حسین	۲۱۷
۹-۱۰-۵	تی تی خانم	۲۱۷
۱۱-۵	خلاصه فصل	۲۱۸
	نتیجه گیری	۲۱۹
	منابع و مأخذ	۲۲۱

فهرست تصاویر

شماره	عنوان	صفحه
فصل اول		
۱-۱	کاروانسرای دیر گچین	۳۲
۲-۱	کاروانسرای کاج	۳۳
۳-۱	مصالح در دیوار کاروانسرای دیر گچین	۳۳
۴-۱	کاروانسرای خار حماد	۳۴
۵-۱	رباط چاهه	۳۴
۶-۱	رباط شرف	۳۵
۷-۱	کاروانسرای انجیره	۳۶
فصل دوم		
۱-۲	مسیرهای تجاری در دوره صفویه	۶۴
۲-۲	موقعیت کاروانسراهای صفویان در جاده ابریشم	۶۴
۳-۲	کاروانسرای صدرآباد	۶۵
۴-۲	کاروانسرای منظریه	۶۶
فصل سوم		
۱-۳	شرحی از کاروانسرای انارفرشان و کاروانسرای عربان	۸۵
۲-۳	کاروانسرای مخک	۱۳۰
۳-۳	کاروانسرای خان خوره	۱۳۰
۴-۳	کاروانسرای کنار تخته	۱۳۱
۵-۳	کاروانسرای ایزد خواست	۱۳۱
۶-۳	کاروانسرای شاه عباسی ری	۱۳۲
۷-۳	کاروانسرای شاه عباسی کرج	۱۳۲
۸-۳	کاروانسرای مرنجاب	۱۳۳
۹-۳	کاروانسرای امین آباد	۱۳۴

۱۳۵		۱۰-۳ کاروانسرای زین الدین
۱۳۶		۱۱-۳ کاروانسرای پاستنگان
۱۳۷		۱۲-۳ کاروانسرای کوهپایه
۱۳۸		۱۳-۳ کاروانسرای ده نمک
۱۳۹		۱۳-۳ نمای سه بعدی کاروانسرای ده نمک
۱۳۹		۱۴-۳ کاروانسرای علی آباد
۱۴۰		۱۵-۳ کاروانسرای لاسجرد
۱۴۰		۱۶-۳ کاروانسرای مهیار
۱۴۱		۱۷-۳ کاروانسرای مادرشاه مورچه خورت
۱۴۲		۱۸-۳ رباط سنگی زنجان
۱۴۲		۱۹-۳ کاروانسرای ورزنه
۱۴۳		۲۰-۳ کاروانسرای شاه عباسی قزوین
۱۴۳		۲۱-۳ کاروانسرای میاندشت
۱۴۴		۲۱-۳ پلان کاروانسرای میاندشت
۱۴۴		۲۲-۳ کاروانسرای نیکپی
۱۴۵		۲۳-۳ کاروانسرای چاله سیاه
۱۴۶		۲۴-۳ کاروانسرای گبرآباد
۱۴۶		۲۵-۳ کاروانسرای میبد
۱۴۷		۲۶-۳ کاروانسرای بیستون
۱۴۷		۲۷-۳ کاروانسرای امامزاده هاشم ابعلی

فصل چهارم

۱۷۴		۱-۴ سردر کاروانسرای امین آباد
۱۷۴		۲-۴ هشتی یک کاروانسرا
۱۷۵		۳-۴ جایگاه کاروانسرادار
۱۷۵		۴-۴ بادگیر در کاروانسرا
۱۷۶		۵-۴ کاروانسرای خان خوره

۱۷۶	۶-۴ بام‌بندی کاروانسرا
۱۷۷	۷-۴ حیاط داخلی کاروانسرای میاندشت
۱۷۷	۸-۴ آب‌انبار در بیرون از کاروانسرا
۱۷۸	۹-۴ کاروانسرای قلعه خرگوشی
۱۷۸	۱۰-۴ سنگ و خشت در نمای بیرونی کاروانسرا
۱۷۹	۱۱-۴ تزئین کنگره‌ای کاروانسرای مادرشاه مورچه خورت
۱۷۹	۱۲-۴ تزئین کاشیکاری در کاروانسرا
۱۸۰	۱۳-۴ مقرنس در کاروانسرا
۱۸۱	۱۴-۴ آجرکاری در دیوار کاروانسرا
۱۸۲	۱۵-۴ کاروانسرای گلشن
۱۸۲	۱۶-۴ طاق‌بندی در کاروانسرای میاندشت
۱۸۳	۱۷-۴ طاق و آجر در سقف کاروانسرا
۱۸۳	۱۸-۴ اصطبل در کاروانسرا
۱۸۴	۱۹-۴ تزئین سنگی کاروانسرای کتل
۱۸۴	۲۰-۴ پلان کاروانسراهای نواحی خلیج فارس

سیاحت و سفر در راه‌ها دستاوردهای متفاوتی را در جریان تاریخ به یادگار گذاشته است. مهم‌ترین و ساده‌ترین آنها، بنای ساختمانی برای آسایش و امنیت از خطرات سفر بود که غالباً در راه‌های صعب‌العبور و نواحی گرم و خشک اجرا می‌شد. ایرانیان مُبدع و موجد چنین ساختمانی بودند که بعدها نام کاروانسرا را به خود گرفت. این پدیده که می‌باید آن را چشمگیرترین هنر فرهنگی و معماری تمدن ایران در طول تاریخ دانست، به تدریج کارایی ارزشمندی در جامعه ایرانی پیدا کرد؛ لکن امروزه به کاروانسرا و بناهایی مانند آن، بیش از یک «ویرانه‌ای در میان راه‌ها» نگریسته نمی‌شود و این مسئله ناشی از عدم توجه به کاربرد این بنای تاریخی در کاربری امهر تجاری، گردشگری و فرهنگی است.

ایده و اجرای کاروانسرا ابتکار ایرانیان بود و فراتر از آن، این گونه معماری ایرانی در ادبیات عربی و غربی نیز اشاعه یافت. محتوای سفرنامه‌ها و نوشته‌های مسافرائی که در زمان‌های مختلف به ویژه در روزگار صفویان به ایران آمدند، تأکیدی بر این ابتکار و اهمیت شبکه کاروانسرای است.

تسلسل و تداوم فرایند این بنای تاریخی به تبع شرایط سیاسی و اقتصادی حکومت‌های ایران متفاوت به نظر می‌رسد. از دوره شکل‌گیری کاروانسرا (هخامنشیان) و رشد و رونق آن در روزگار اشکانیان، ساسانیان و سپس تحول آن در دوره اسلامی که در زمان سلجوقیان نمود زیادی پیدا کرد، آثار بسیار کمی باقی مانده است. همین مسئله بررسی کاروانسراهای ایران را حداقل تا دوره صفویان دشوار می‌کند. تنها کمیت و وجود آثار این بناها از دوره صفویان است که ما را به دقت و تأمل بیشتری وا می‌دارد. بنابراین کتاب حاضر بیشتر به سربخ جغوانگی و عملکرد کاروانسراها در این دوره اختصاص دارد.

برآمدن سلسله صفویه در سده دهم هجری قمری نقطه عطفی در تاریخ کاروانسراهای ایران به شمار می‌رود. صفویان بیش از دو قرن در ایران فرمانروایی کردند که نیمی از آن با اقتدار و ثبات سیاسی سپری شد. از نیمه دوم دوره شاه عباس اول، بسیاری از نهادهای اصلی کشور دچار تغییراتی شدند که به طور مرسوم از آنها تحت عنوان «اصلاحات» یاد می‌شود. در این زمان راه‌های مناسب کاروان‌رو توسعه یافت و به موقعیت جدید بازرگانی در جنوب خلیج

فارس و نواحی مرکزی توجه بیشتری گردید که نتیجه آن ایجاد کاروانسراهای جدید به منظور رونق تجارت بود.

با توجهی که به تجارت و سفرهای زیارتی در این دوره صورت گرفت، راهها و شبکه کاروانسرای اهمیت زیادی یافتند و در زمان شاه عباس اول نه تنها کمیت کاروانسراها افزایش پیدا کرد، بلکه دوره طلایی کاروانسراهای ایران گردید. شبکه کاروانسرای در این دوره با تکیه بر هویت ایرانی و مذهب شیعه، مبین اندیشه‌ای بود که به طور کلی در مسئله زیارت و ارتباط ایرانیان با دیگر کشورها پیرامون تجارت و بازرگانی خلاصه می‌شد. در بیشتر نوشته‌های سیاحان اروپایی مانند تاورنیه، شاردن، الاریوس و دیگران به کرات از این معماری اصیل ایرانی گزارش می‌شود. انتظار می‌رود توجه به کارایی کاروانسرا در گذشته، بتواند سرمشق و راهگشایی در کاربری بناهای تاریخی به منظور توسعه صنعت گردشگری، هتلداری و تجاری باشد. حتی بسیاری از این بناها می‌توانند جایگاه همایش‌ها و نمایشگاه‌های اقتصادی، تجاری و فرهنگی با تاکید بر هویت و سنت‌های اجتماعی ایرانیان باشند.

با این اوصاف، تحقیقات صورت گرفته در باره هنر و معماری صفویان، بیشتر به معماری مساجد و طرح شهری اصفهان اختصاص دارد. بنابراین به جایگاه کاروانسرا از لحاظ کارکردی توجه لازم نشده است و بررسی این نکته می‌تواند به منظور برنامه‌ریزی در صنعت گردشگری و همچنین در ایجاد سازگاری میان کاربری عناصر تاریخی گذشته با نیازهای مدرن (مانند هتل عباسی) کارآمد باشد. بدیهی است که پژوهندگان حاصل کار را بدون ایراد نمی‌دانند و در این باره نقد و پیشنهادات خوانندگان گرامی را به دیده منت می‌پذیرند.

در پایان نگارندگان وظیفه خود می‌دانند از مدیریت محترم نشر پازینه که زمینه چاپ و انتشار این مجموعه را فراهم آوردند، سپاسگزاری نمایند. امید است که همواره در ترویج مانی فرهنگی، تاریخی و اجتماعی ایران اسلامی با تکیه بر آموزه‌های علمی کوشا باشیم.